

**SOTSIAALÕIGUSLIKUST HOIAKUST JA SELLE
EMPIIRILISEST MÕOTMISEST**

E. R a s k a ,
õigusteaduse kandidaat
ENSV TA Ajaloo Instituudi
vanemteadur

1. Tänapäeva nõukogude kriminoloogias on mõiste h o i a k oma erinevates modifikatsioonides üldkasutatav. Alates 1961. aastast, mil prof. A.B. Sahharov võttis kasutusele mõiste (kurjategija) ü h i s k o n n a v a s t a n e h o i a k selgitamaks kuritegeliku käitumise subjektiivseid põhjusi,¹ on hoiaku mõiste sügavalt juurdunud nõukogude kriminoloogia mõisteaparatuuris. Hoiaku kui kurjategija isiksuse ühe põhilisema subjektiivse karakteristikumirumisele pööratakse aasta-aastalt järjest suuremat tähelepanu. Praegu võib öelda, et viimasel aastakümnel ilmunud erialases kirjanduses on vähe neid töid, kus nii või teisiti ei puudutataks hoiaku probleeme.

Sellegipoolest oleks väärt arvata, et mõiste h o i a k lülitumine nõukogude kriminoloogia käibeterminoloogiasse ja sellega koos hoiaku kui spetsiifilise fenomeni kerkimine uurijate tähelepanu keskpunkti on kulgenud raskusteta. Hoo pis vastupidi: teooria (hüpotees), mis selgitab kuriteo toimepanemist kurjategija ühiskonnavastase hoiakuga, on leidnud küllaltki teravat ja argumenteeritud kriitikat juba alates selle hüpoteesi püstitamise momendist.²

---

¹ vt. A.Б. Сахаров. О личности преступника и причинах преступности в СССР. М., 1961.

² vt. И.И. Карпец. Проблема преступности. М., 1969.

Siinkohal ei hakata lähemalt vaatlema neid teoreetilisi aluseid, millest hüpotees kurjategija ühiskonnavastasest hoiakust kui kuriteo toimepanemise peamisest subjektiivsest põhjusest lähtub. Käesolevas artiklis ei ole otstarbekas lähemalt vaadelda ka selle hüpoteesi kritiseerijate argumentatsiooni. Küll aga tuleb rõhutada A.B. Sahharovi poolt püstitatud hüpoteesi elujõulisusest rääkides asjaolu, et enam kui kümneaastase ajaloo vältel selle populaarsus ei ole vähenenud, vaid pidevalt kasvanud.

Hoiakuteooria suur populaarsus nõukogude kriminoloogias ei ole ootamatu. Teatavasti on kriminoloogia alati huvitunud kurjategija isiksusest, püüdnud välja selgitada kurjategija isiksuse spetsiifilisi tunnuseid. Vastavad uurimused oleksid aluseks kurjategijate tüpologiseerimisele ja siit edasi efektiivsele kuritegevusvastasele võitlusele. Ometi tuleb tunnistada, et paljud kurjategija isiksuse väljaselgitamisele pühendatud uurimused osutusid väheviljakaiks. Arvatavasti oli ebaedu peamiseks põhjuseks asjaolu, et ei suudetud leida isiksuse t e r v i k l i k k u karakteristikut, s. o. karakteristikut, mis peegeldaks isiksust kui suhteliselt terviklikku süsteemi. Kurjategija isiksuse uurimine taandati üksikute vastastikku seostamata tunnuste uurimisele. Piltlikult öeldes - isiksus lahutati paljudeks komponentideks, kusjuures ükski neist ei sisaldanud isiksuse k v a l i t e e t i . Nende komponentide hilisem süntees jäi aga saavutamata.

Vastupidiselt sellele on hoiakuteooria eelis just tema terviklikkuses: indiviidi hoiak on karakteristik, milles suuremal või vähemal määral peegelduvad kõik antud isiksust iseloomustavad tunnused. Järelikult - hoiak on teatavas mõttes isiksuse karkass, võti, mis avab isiksuse struktuuri salapärase "musta kasti" või vähemalt võimaldab heita sinna pilku.

Peale selle, et hoiakus peegeldub isiksus tervikuna, on hoiak vahetult k ä i t u m u s l i k karakteristik, mis iseloomustab isiksust käitumuslikust aspektist, sotsiaalselt aktiivse subjektina. See asjaolu omakorda ahvatleb kriminoloogide üha uutele ja uutele pingutustele kurjategija isiksuse uurimisel hoiakuteooria valguses.

Mõiste h o i a k kuulub algselt eksperimentaalpsüh-

hologoogia mõisteparatuuri. Vaideldamatud teened selle mõiste täpsustamisel ja hoiaku kui käitumusliku fenomeni uurimisel kuuluvad nimekale gruusia eksperimentaalpsühholoogile D.N. Uznadzele ning tema koolkonnale.

Sõltumatult D.N. Uznadzest uuris hoiakule analoogilist fenomeni V.N. Mjasištšev, kes töötab väljasuhtumisteooria. Kuigi Uznadze ja Mjasištševi teooriad kasutavad mõnevõrra erinevat mõisteparatuuri, tundub siiski, et sisult kirjeldavad nad üht ja sama nähtust. Teiste sõnadega: see, mida Uznadze nimetab hoiakuks, on Mjasištševil suhtumine ja vastupidi. Siiski tuleb nimetatud teooriaid eristava tunnuseks käsitada tõsiasja, et kui D.N. Uznadze uurimustes on hoiak valdavalt individuaalpsühholoogiline mõiste, siis V.N. Mjasištševi käsitluses domineerib sotsiaalpsühholoogiline aspekt.

Valdavalt sotsiaalpsühholoogiline lähenemine hoiaku mõistele on täheldatav ka ameerika teadlaste juures. Seal võime vastava ala pioneeridena ja suurkujudena esile tõsta G.W. Allporti, kes esimesena võttis kokku ja üldistas hoiakut (attitude) puudutavaid mõtteavaldusi, samuti D. Katzi, kes on põhjalikult uurinud hoiaku struktuuri ning funktsioone.

Juba oma tekkemomendist alates on hoiakuteooria rajanenud ulatuslikule eksperimentaalsele materjalile. Võib isegi öelda, et tänapäeval eksisteerival kujul on see teooria sündinud eksperimentaalsete mõõtmiste tules. Katsetes empiiriliselt fikseerida isiksuse struktuuri hüpoteetilist muutajat (hoiakut), on uurijad üha sügavamalt hakanud mõistma uuritava fenomeni olemust ja funktsioone. Koos sellega on muutunud võrratult täpsemaks mõõtmismetoodika ja rangemaks tulemuste teoreetiline interpreteerimine.

Hoiakuteooria, mis tekkides kujutas endast pigem suhteliselt isoleeritud hüpoteesi inimekäitumise mõnede aspektide seletamiseks, on tänaseks omandanud peaaegu et fundamentaalse tähenduse. Koos sellega on tekkinud rida allteooriaid, suhtelise iseseisvuse on saavutanud mõõtmistehnika (-metoodika) probleemid. Kõiki neid momente peab kriminoloogias arvestama, kui hoiakuteooriat tahetakse kriminoloogias rakendada.

2. Nagu juba öeldud, tõi hoiaku mõiste nõukogude kri-

minoloogiasse A.B. Sahharov, kes, esitades argumenteeritud kontseptsiooni kurjategija ühiskonnavastasest hoiakust, näitas ära ühe võimalikest hoiakuteooria rakendustest kriminoloogias. Kahjuks peab ütleva, et prof. Sahharov ei ole olnud küllalt järjekindel oma hüpoteesi edasisel põhistamisel ja kontrollimisel. Veelgi enam: võib isegi öelda, et selle hüpoteesi püstitamine oli suuresti tingitud välistest asjaoludest (nagu tutvumine D.N. Uznadze töödega), mitte aga kriminoloogilise teooria arengu sisemistest seaduspärasustest. Sellest tingituna kannatas kogu hüpotees tõsiste puuduste all ja oli vastuoluline. Nendele puudustele juhtisid õigustatult tähelepanu A.B. Sahharovi kriitikud. Paraku ei hüpoteesi püstitaja ega ka kriitikud olnud areneva diskussiooni algusaastail süvenenud Uznadze ja tema koolkonna hoiakuteooria olemusse. Siiski peab ütleva, et A.B. Sahharov tunnetas sügavamalt võimalusi, mida hoiakuteooria kriminoloogiline rakendus pakub. Nende võimaluste järkjärgulise ärakasutamise suunas nõukogude kriminoloogia praegu liigubki. Argumenteeritud kriitika seejuures ei sega kriminoloogilise hoiakuteooria arengut, vaid, vastupidi, aitab sellele kaasa, hoiatades kergekõelisuse ja vigade eest.

Tänaseks on kriminoloogiline hoiakuteooria oma arengus jõudnud uue mõisteni - sotsiaalsõiguslik hoiak. See mõiste on märksa laiem ja ühtlasem sisukam, kui on seda mõiste kurjategija ühiskonnavastane hoiak. Tõepoolest, viimane mõiste hõlmab ainult õiguserikkuja, kurjategija isiksuse struktuuri, jättes kahe silma vahele seadusekuulka kodaniku. Niisugune ühekülgus ei ole aga millegagi põhjendatav. Mõiste sotsiaalsõiguslik hoiak seevastu võimaldab iseloomustada isiksuse struktuuri "isiksuse skaala" kogu ulatuses (maksimaalselt positiivsest maksimaalselt negatiivseni). Sellisena ei välista mõiste sotsiaalsõiguslik hoiak mõistet ühiskonnavastane hoiak, vaid viimane esineb esimese erijuhuna.

Puhtterminoloogiliselt võib sotsiaalsõigusliku hoiaku mõiste autoriks pidada A.I. Dolgovat. Analüüsides õigusteadvuse struktuuri, märgib Dolgova, et indiviidi õigusteadvuses võib kõrvuti ebapäsiivate, mõõduvate momentidega

alati leida õiguslike vaadete (kujutluste) püsiva süsteemi, mis on kujunenud vähemalt kolmel tasandil: ratsionaalsel (vaated, arusaamad, kujutlused), emotsionaalsel ja käitumuslikul. Seda süsteemi nimetabki A.I. Dolgova indiviidi sotsiaalõiguslikuks hoiakuks.³ Edasi märgib A.I. Dolgova, et indiviidi sotsiaalõiguslik hoiak avaldub erinevates situatsioonides, määrates printsibis ära isiku positsiooni suhtumises õiguslikesse nähtustesse. Seda eriti neil juhtudel, kui isik tegutseb peasegu impulsiivselt või konfliktsituatsioonides.⁴

Rääkides sotsiaalõiguslikust hoiakust, kriipsutab A.I. Dolgova spetsiaalselt alla, et ta peab silmas hoiakut selle sotsiaalpsühholoogilises (sotsioloogilises) tähenduses (hoiak = attitude). Niisugune rõhuasetus ei ole hoopiski mitte juhuslik. Asi on selles, et hoiak individuaalpsühholoogilise kategooriana (D.N. Uznadze teooria) kuulub valdavalt inimese (ka looma) teadvusevälise (impulsiivse) psüühika valdkonda. Ta on fenomen, mis tekib vajaduse ja situatsiooni koosmõjul ning evib regulatiivset toimet teadvusest sõltumata, sellest n.-õ. mõõda minnes. Inimene võib vabaneda hoiaku regulatiivsest mõjust teadvuse abil, objekteerides situatsiooni. Kõik see tähendab, et D.N. Uznadze poolt väljatõstatud individuaalpsühholoogiline hoiakuteooria seletab suhteliselt kitsast inimekäitumise valdkonda. Kõik, mis puutub teadvuse kontrolli all kulgevasse käitumisse, jääb väljapoole D.N. Uznadze teooriat. Seda momenti silmas pidades kriipsutabki A.I. Dolgova alla, et ta räägib hoiakust sotsiaalpsühholoogilises interpretatsioonis. Märgime siinkohal, et ka D.N. Uznadze hilisemates töödes, eriti aga tema õpilaste töödes on hoiakuteooriat laiendatud nähtustele, mis kuuluvad teadvustatud psüühika valdkonda. Järelikult - rääkides hoiakust, peavad D.N. Uznadze õpilased sageli silmas fenomeni, mida sotsiaalpsühholoogid nimetavad kas suhtumiseks, sotsiaalseks hoiakuks vms. Asjaolu, et seejuures hoitakse kramplikult kinni vanast terminoloogiast, tekitab üksnes segadust ja mittemõistmist.

³ Vt. А.И. Долгова. Правосознание и его дефекты у несовершеннолетних правонарушителей. М., 1972.

⁴ Sealsamas, lk. 17.

Sotsiaalsühholoogiline fenomen hoiak esineb käitumise regulaatorina nii teadvusevälistes protsessides (stereotüüpne käitumine) kui ka käitumises, mis allub teadvuse kontrollile. Seejuures tuleb olulisemaks pidada sotsiaalse hoiaku regulatiivset toimet just teadvustatud käitumisele.

Indiviidi sotsiaalne hoiak kui käitumise regulaator funktsioneerib teatavas mõttes kahes tähenduses: otsese ja kaudse regulaatorina. Sotsiaalse hoiaku otsese regulaatsiooni toime avaldub selles, et ta määrab indiviidi vahetu suhtumise (positsiooni) sotsiaalsetesse nähtustesse ning sellest suhtumisest tuleneva motivatsiooni. Kaudselt reguleerib sotsiaalne hoiak käitumist sellega, et ta, toimides omapärase filtrina, mis vahendab indiviidi poolt vastuvõetud väliinformatsiooni (keskkonna mõju), kujundab isiksuse struktuuri, indiviidi käitumuslikult tähendust omava teadvuse. Tuleb rõhutada, et eriti oma viimases rollis tagab indiviidi sotsiaalne hoiak käitumise järjepidevuse, andes ühtlasi käitumisele individuaalse värvingu.

Võib arvata, et A.I. Dolgova pidas silmas just nimetatud asjaolusid, rõhutades, et ta vaatleb sotsiaalsühholoogilist hoiakut attitude'i tähenduses. Seda ootamatut on väide, et sotsiaalsühholoogiline hoiak avaldub (ja siit tulenevalt ka reguleerib käitumist) ennekõike situatsioonides, kus isik tegutseb impulsiivselt. Meie arvates kitsendatakse selle väitega oluliselt sotsiaalsühholoogilise hoiaku kui mõiste sisu ja makstakse, piltlikult öeldes, lõivu individuaalsühholoogilisele hoiakuteooriale. Siit omakorda on ainult üks samm väiteni, et kuritegu on indiviidi teadvusvälises, kontrollimatus psüühikas kulgevate protsesside resultaat. Viimase väitega aga viiksime kriminoloogia müstika piirimaile.

Sotsiaalse hoiaku eksperimentaalsed uurimised on näidanud, et hoiak on suhteliselt keerulise struktuuriga käitumuslik fenomen, mille struktuuris võime eristada: a) tunnetuslikke (kognitiivseid); b) emotsionaalseid ja c) käitumuslikke elemente. Järelikult ei ole mingit alust piirata sotsiaalsühholoogilise hoiaku (kui sotsiaalse hoiaku ühe eriliigi) käitumuslik-regulatiivseid funktsioone teadvus-

välise (impulsiivse) käitumisega. Indiviidi teatava sotsiaalse positsioonina, tema spetsiifilise suhtumisena välismaailma nähtustesse ja iseendasse määrab sotsiaaltõlguslik hoiak motivatsiooniprotsessi iseloomu ning koos sellega indiviidi käitumise tervikuna. Siinkohal tuleb omaette probleemina käsitleda sotsiaalse (sotsiaaltõlgusliku) hoiaku ja reaalse (jälgitava) käitumise sünkroonsust (vastavust, kokkulangevust). Nimelt on mitmed uurijad täheldanud, et esineb sügavaid lahkuminekuid indiviidi sotsiaalse hoiaku ja reaalse käitumise vahel, seda eriti situatsioonides, kus käitumine (motivatsioon) on teadvustatud. Niisugune vastuolu võibki viia järeldusele, et sotsiaalne hoiak avaldub ennekõike ja peamiselt impulsiivses käitumises. Tõepoolest, impulsiivses käitumises pääseb indiviidi sotsiaalne hoiak mõjule n.-õ. puhtal kujul. Tema regulatiivset toimet ei ahista teadvuse kontrollivad mehhanismid (mis korrigeerivad subjektiivsete käitumisregulaatorite toimet vastavalt objektiivsele situatsioonile iseärasustele). Neil juhtudel aga, kui tegemist on teadvustatud käitumisega, ei realiseeru hoiaku regulatiivne toime vahetult, vaid seda mõjutab suuremal või vähemal määral indiviidi hinnang v õ i m a - l i k k u s e s t käituda kooskõlas tema subjektiivse hoiakuga. Näiteks kui indiviidil on selgelt väljenduv negatiivne sotsiaaltõlguslik hoiak avaliku korra suhtes, siis selle indiviidi verbaalsed reageeringud avaliku korra üldtunnustatud reeglitesse on eitavad. Niikaua aga, kuni puudub objektiivne võimalus oma eitava suhtumise realiseerimiseks teos, käitub antud indiviid vastupidiselt oma hoiakule. Hoiaku regulatiivne mõju pääseb valla alles siis, kui indiviid tunnetab takistavate tegurite puudumist või kui ta tingituna subjektiivse kontrolli kadumisest (näit. joobeseisundis) ei suuda adekvaatselt olukorda hinnata.

Õeldust järeldub, et sotsiaalse hoiaku ja reaalse käitumise vahel esinevat vastuolu ei saa alati tõlgendada hoiaku näilikkusena (pseudohoiakuna), vaid tegemist võib olla situatsiooniga, kus indiviid tunnetab objektiivset (või subjektiivset) võimatust käituda vastavalt hoiakule.

Ühenduses sotsiaalse hoiaku struktuurielementidega tuleb märkida, et tänaseni ei ole täit selgust küsimuses, kas tegemist on tõepoolest struktuurielementidega või hoopiski

hoiaku funktsioneerimistasanditega. Nii on D. Katz viimasel ajal asunud seisukohale, et sotsiaalseid hoiakuid võib liigitada vastavalt nende sisule: kognitiivseteks (evivad tunnetuslikku funktsiooni või funktsioneerivad teadmiste tasandil), emotsionaalseteks (funktsioneerivad emotsioonide, hinnangute tasandil) ja käitumuslikeks (vahetu käitumuslik valmisolek).⁵ Kui see hüpotees leiab kinnitust, siis võib arvata, et kõige vähem konflikte reaalse käitumise ning sotsiaalse hoiaku vahel esineb käitumuslikul tasandil funktsioneerivate hoiakute puhul, kõige rohkem aga kognitiivsete hoiakute puhul.

Resümeerivalt võime esile tuua järgmised põhimomendid:

- hoiakuteooria kriminoloogiline rakendus on läbi teinud teatava ajaloolise arengu, kusjuures tänapäeval käsitatakse kriminoloogias hoiakut sotsiaalpsühholoogilise fenomenina;

- kriminoloogia, võttes üle sotsiaalpsühholoogilise hoiakuteooria, peab ühtlasi omandama vastava mõisteparatuumri ja eksperimentaalse mõõtmise meetodika. Sellega välditakse vastastikust mittemõistmist, samuti kergekõelisi ning ennatlikke järeldusi;

- tänapäeva kriminoloogias kasutatav mõiste **s o t s i a a l õ i g u s l i k h o i a k** on vastavuses mõistega **s o t s i a a l n e h o i a k** ning esineb viimase ühe alaliigina. Siit tulenevalt laienevad sotsiaalõigusliku hoiaku sisule ja empiirilisele mõõtmisele kõik momendid, mida peab arvestama sotsiaalse hoiaku puhul.

3. Lõpuks veel lühidalt sotsiaalõigusliku hoiaku mõõtmisest. On selge, et hoiaku mõõtmine peab seisnema selle parameetrite väljaselgitamises ning edasi nende parameetrite kvantitatiivses iseloomustamises. Ja siin põrkumegi esimesele raskusele. Nimelt: kui eeldada, et sotsiaalõiguslik hoiak on kolmeastmelise struktuuriga, saame mõõtmisel opereerida kahesuguste parameetritega. Kõigepealt võivad hoiaku parameetritena esineda struktuurielemendid ise, edasi aga nende elementide esinemise intensiivsus.

⁵ Vt. В.Я. Я д о в. О диспозиционной регуляции социального поведения личности. - Методологические проблемы социальной психологии. М., 1975, стр. 101.

Kui aga eeldada, et sotsiaalõiguslik hoiak on homogeenne ja rääkida saab üksnes tema funktsioneerimistasanditest, tuleb mõttisel arvesse põhiliselt üks parameeter - hoiaku intensiivsus.

Edasi. Rääkides sotsiaalõigusliku hoiaku kognitiivsetest elementidest (või kognitiivsest sotsiaalõiguslikust hoiakust), tuleb nähtavasti silmas pida mitte õiguslike teadmisi (normi tundmise mõttes), vaid spetsiifilisi tunnetusliku sisuga fenomene, mis kujundavad indiviidi õiguslikult relevantset maailmapilti. Niisuguste fenomenidena esinevad sotsiaalõiguslikud väärtused (nii õiguslikult kaitstavate sotsiaalsete hüvede kui ka käitumisprintsiipide tähenduses). Teiste sõnadega: püüdes välja selgitada sotsiaalõigusliku hoiaku kognitiivset sisu, peame uurima subjektiivsete väärtusideaalide vastavust ühiskonna (õigusüsteemi) väärtusideaalidele.

Sotsiaalõigusliku hoiaku emotsionaalne komponent ei ole midagi muud kui juba nimetatud käitumisideaalide emotsionaalne tähendus antud subjektile. Empiirilise mõtmise aspektist vaadatuna tuleb arvesse indiviidi emotsionaalne suhtumine (selle intensiivsus) kognitiivse elemendi sisuks olevatesse ideaalidesse, samuti seda suhtumist kujundavad (või aluseks olevad) kriteeriumid.

Emotsionaalse ja kognitiivse komponendi koosmõjuna kujuneb sotsiaalõigusliku hoiaku käitumuslik komponent - vahetu valmisolek käituda vastaval viisil. Kui aga rääkida käitumuslikust sotsiaalõiguslikust hoiakust, siis tähendab viimane sotsiaalõigusliku hoiaku sügavaimat internaliseerimisastet, kus indiviid tavaliselt ei suuda enam verbaliseerida oma käitumistendentsi.

Nagu juba korduvalt räägitud, on sotsiaalõigusliku hoiaku empiirilise mõtmise probleemid vägagi tõsised ja seotud suurte raskustega. Ometi peab asuma seisukohale, et rakendades küllalt ranget metoodikat, on mõõtmine võimalik. Tuvastades seejuures vastuolu hoiaku ning reaalse käitumise vahel, oleks naiivne seda vastuolu seletada ainuüksi mõttmisvigadega. Minnes seda teed asuksime seisukohale, et sotsiaalõiguslik hoiak on fenomen, mis fataalselt määrab indiviidi käitumise. See seisukoht on aga sügavalt ekslik. Nagu iga teinegi subjektiivne käitumisre-

gulaator, allub ka sotsiaalõiguslik hoiak lõppastmes teadvuse kõrgemate tasandite kontrollile ja seega võib inimene vabalt valida käitumisvariantide vahel. Kui see nii ei oleks, kaoks alus õiguslikuks vastutuseks.